

МІФОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА "ARBOR VITAE" В ЛАТИНСЬКОМОВНІЙ АНАТОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Михайлова Олена Григорівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню способів мовної репрезентації універсального міфологічного символу *arbor vitae* в латинськомовній анатомічній термінології, пошукам асоціативних зв'язків, покладених в основу метафоричної номінації. Аналізуються тотемічна основа та різні варіанти мовних проєкцій образу "світового дерева" в медичній термінології.

Ключові слова: тотемізм, метафорична номінація, медична термінологія, латинськомовні анатомічні терміни.

Arbor vitae "дерево життя" – це символ символів, покладений в основу космогонічних міфів різних народів світу, джерело вічного життя та один із символів раю у християнській традиції. Магічний образ дерева неодноразово привертав і привертає увагу найбільш авторитетних дослідників давньої міфології, зокрема таких, як: Є. Г. Кагаров, Д. К. Зеленін, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, Дж. Фрезер та ін.

В індоєвропейській міфологічній традиції *arbor vitae* "дерево життя" розглядається як один із культурно-історичних варіантів *arbor mundi* "світового дерева". В. М. Топоров, всесвітньовідомий лінгвіст, фольклорист і культуролог, присвятив дослідженню концепції Світового дерева низку ґрунтовних праць, які були видані під назвою "Світове дерево: Універсальні знакові комплекси" [Топоров 2010]. Як зауважує у вступній статті до видання В'яч. Вс. Іванов, "образи, пов'язані із Світовим деревом, співвідносні з давньою епохою міфопоетичного або космологічного мислення" [Топоров 2010, 9].

Відповідно до теорії В. М. Топорова, образ Світового дерева втілює універсальну концепцію світобудови, згідно якої дерево є центром впорядкованого Космосу, космічною опорою, що протистоїть первісному Хаосу. Про часо-просторову універсальність образу свідчить той факт, що прямо або побічно він є "...засвідченим різними традиціями усіх материків без винятку в діапазоні від епохи бронзи (в Європі та на Близькому Сході) до нашого часу (туземні сибірські або американські традиції)" [Топоров 2010, 212]. Так само його варіант Дерево життя згадується в міфологічних текстах давніх єгиптян (сікомора), в Біблії (дерево життя та дерево пізнання), Кабалі (сефіротичне дерево) та ін.

Метою нашої наукової розвідки є дослідити мовну проєкцію міфологічної семантики *arbor vitae* в латинськомовній анатомічній термінології, визначити просторово-функціональні характеристики цього міфологічного об'єкта в організмі людини.

У космогонічній системі координат *arbor mundi* виступає у якості своєрідної дендроморфної домінанти, відбитки якої можна знайти не тільки в численних міфологічних і релігійних віруваннях, але також у мові, зокрема в сакральних текстах, різних видах образотворчого мистецтва, архітектурних спорудах (піраміда, вівтар) та ін. Починаючи з часів Середньовіччя, поширюється візуально-схематичне та мовно-метафоричне втілення дендроморфної космогонічної домінанти на позначення філогенетичного, або "еволюційного древа", що символізує ідею цілісності. Корін-

ня і стовбур асоціюються з єдиним центром, а гілки – з ієрархічно впорядкованими відгалуженнями. Вважається, що вперше фітоморфну метафору "дерева" у науковому дискурсі використав засновник еволюційної теорії походження видів Ч. Дарвін. Існують також інші приклади образного вживання цієї ідеї: у лінгвістиці – генеалогічне дерево походження індоєвропейських мов, у генеалогії – родинне дерево зв'язків між представниками одного роду або династії та ін. Філософська інтерпретація образу Дерева життя покладена в основу кінострічок відомих режисерів: Дж. Камерона "Аватар: остання битва за *дерево душі*" ("Avatar", 2009) та Т. Маліка "Дерево життя" ("The tree of life", 2011).

Метафорична основа концепції *arbor vitae* "закорінена", на наш погляд, у тотемічні вірування давніх народів про спорідненість світу природи та людей, про особливу роль магічних деміургів, якими вважали деяких представників рослинного або тваринного світу. Подібну гіпотезу висловлює і В. М. Топоров, який зауважує, що "дендро-теїчні" зв'язки властиві міфології різних народів, зокрема й давніх греків і римлян.

Рудименти фітоморфного тотемізму, що асоціюються з образом Світового дерева, приховані у деяких міфологічних символах давнього Криту, наприклад, у лабрисі – подвійній культовій сокирі. Цей загадковий фетиш, який дещо нагадує крила метелика, на думку О. Ф. Лосева, був присвячений образу критського Зевса. Культ подвійної сокири на Криті, в Передній Азії та в пов'язаних із ними місцевостях Греції є дуже показовим для первісного мислення, властивим для якого є поєднання в одній уяві протилежного. Так, лабрис є і руйнівною силою, і творчою. Він є і неживим предметом, і тим, що виростає подібно до стовбура рослини [Лосев 1996, 133]. Таким чином, лабрис набуває космічного розвитку, символізує зв'язок між неживими предметами та живою природою: рослинами, тваринами, людиною. У такому розумінні критський символ Зевса перетворюється на своєрідну дендроморфну домінанту, подібну до "дерева життя і смерті".

Фітоморфне походження та схожі функції мають також такі фітоморфні фетиші, як жезл Гермеса – кадуцей (лат. *caduceus*, грец. *κηρόκειον*) та гілка омели. Вважають, що спочатку замість жезла посланець богів використовував гілку оливи або лавру, за допомогою якої міг спускатися у підземне царство та повертатися назад, насилати сон та пробуджувати богів і смертних. Такі магічні властивості були притаманні гілці омели, про що згадує Вергілій в поемі "Енеїда". "Золота" омела – фітоморфний фетиш, який допоміг Енею під час подорожі у підземне царство. Про магію дивовижної рослини, що освітлювала герою шлях у підземному царстві, розповідає також англійський етнограф і культуролог Дж. Фрезер у всесвітньовідомому дослідженні "Золота гілка", яке було видано в 1923 році. Сама назва твору вказує на ключову роль зрізаної гілки омели в описаному автором драматичному ритуалі зміни Царя Лісу, що був водночас жерцем богині Діани [Фрезер 1980, 8–11].

Аналізуючи архаїчні тексти, пов'язані з комплексом Світового дерева, В. М. Топоров звертає увагу на дещо несподівану відсутність цілісного втілення образу у такій давній і багатій на джерела міфологічній традиції, як грецька, але робить припущення, що вже у крито-мікенську добу грекам була знайома загальна схема, центр якої був позначений дендроморфною домінантою у вигляді дуба, смокви, сосни, кипариса. Дослідник, наприклад, згадує поему Аполлонія Родоського "Ар-

гонавтика", де розповідається про золоте руно, що зберігалось на верхівці дуба, або священний дуб, присвячений Зевсові, що знаходився в його святилищі в Додоні [Топоров 2010, 291–292].

Добре відомим є факт широкого розповсюдження культу дерев у Давній Греції та пов'язаного з ним культу нижчих жіночих божеств – деревних німф. Для цих лісових істот "дерево життя" – це не мовна метафора, а спосіб існування божества. Дендро-теїчний зв'язок у такому випадку був нерозривним, оскільки загибель дерева призводила до смерті німфи. Найбільш відомими серед лісових німф були дріади (дубові німфи), меліади (ясеневі), альсеїди (гайові) та ін. Рудименти культу дерев зберігають також образи вищих божеств у вигляді особистих фітоморфних атрибутів. Так, Зевсові, як пам'ятаємо, був присвячений дуб, Афіні – олива, Діонісу – виноградна лоза та плющ, Аполлону – лавр, Асклепію – кипарис та ін.

У давніх римлян вища міфологія також мала особливі фітоморфні атрибути, пов'язані з тотемічними віруваннями. Найбільш шанованим римським дендро-теїчним символом можна вважати *Ficus ruminalis* (букв. фігове дерево, що годує) – священне фігове дерево, під яким маленьких Ромула і Рема знайшла та нагодувала вовчиця. Як відомо, фігове дерево, або смоква, з часом перетворилося на загально-римський символ процвітання держави. Якщо священне дерево, що росло на форумі, починало всихати, місто охоплював жак. Як розповідає Плутарх, ще одним священним об'єктом в Римі вважалося кизилове дерево, яке росло на схилі Палатинського пагорба. Якщо комусь із перехожих здавалося, що дерево засихає, піднімався несамовитий крик і незабаром можна було побачити, як ціла юрба людей з наповненими водою відрами в безладі несеться з усіх боків, ніби поспішає загасити пожежу [Фрезер 1980, 84].

Рудиментом давнього тотемічного культу дерев можна вважати також античну традицію прикрашати вінком (пор. укр.: квітчання, вінчання, коронація). Вінок (лат. *corona*) – поширений символ античного свята, який був зроблений з листя священного дерева (дуба, лавра) [Скржинская 2009, 219]. Завдяки метонімічному перенесенню, золотий вінок під час свят уквітчував звичайних громадян, яких у такий спосіб вшановували за перемогу в змаганнях, військову звитягу та ін. Отже поширене сьогодні почесне звання "лауреат", що походить від лат. *laureatus* "уквітчений лавром", нагадує про вінок, яким нагороджували переможця, та вказує на тотемічні витоки цієї давньої традиції.

Якщо класифікувати назву *arbor vitae* з точки зору ботанічної номенклатури, вона є назвою роду, до якого можуть належати різні види дерев. Так, Біблія у якості Дерева пізнання добра й зла називає яблуню, а згадка про Дерево життя у книзі Буття не містить ознак видової приналежності, а тільки інформує про місцезнаходження дерева, що росте посеред раю. Образи обох райських дерев часто ототожнювались, через це отримали спільну назву "дерево життя та пізнання". Недивно, що обидва дерева перетворилися на яблуні. На підтвердження цієї гіпотези можемо згадати про казкову магію "молодильних яблук", що дарували вічну молодість, отже були плодами з Дерева життя. У відомому дослідженні В.Я. Проппа "Історичне коріння чарівної казки" є посилання на міф про Геракла та яблука Гесперид та зауваження, що казка навіть більш архаїчна за міф, оскільки розповідає про "молоди-

льні яблука", зберігаючи їх магічну дію [Пропп 2000, 296]. Таким чином, яблуко як магічний плід, народжений деревом, не тільки було вмістилищем забороненого знання, але й джерелом вічної молодості й життя. Як зауважує В. М. Топоров, Дерево життя тісно пов'язане з циклом текстів, де фігурують: 1) жіноче божество, що дає життя, в дереві (або на дереві); 2) напій (або їжа) життя..., що дорівнює соку, який виділяє дерево; плоди – райські яблука, молодильні яблука, золоті яблука Гесперид та т. п. [Топоров 1987, 397].

Різні культи поклоніння деревам існували також у давніх слов'ян, що засвідчують насамперед українські обрядові пісні, де найчастіше згадуються такі види дерев, як: дуб, яблуня, явір, сосна, верба, калина та ін.

У космогонічних міфах дендроморфна домінанта *arbor vitae* виконує просторово-орієнтаційну функцію, а саме, визначає у просторі та часі те місце, де відбувся акт творіння, отже сконцентрована особлива сакральна цінність. Дерево символізує *axis mundi* "світову вісь", священний центр світу, де збігаються час і простір. Вертикаль *axis mundi* розподіляє світ на три частини – верхню (крона), середню (ствбур) і нижню (коріння), яким відповідають три космогонічні світи: світ богів, світ людей і світ мертвих. У християнській традиції відповідно: рай, земне життя, пекло.

Одним із завдань нашої лінгвістичної розвідки було з'ясувати, де знаходиться умовна "тілесна вісь", або *axis corporis*, що символізує центр людського організму, отже підвищену концентрацію життєвої сили, згідно концепції світового дерева. Загальною проекцією *arbor vitae* на будову людини можна вважати вертикальний розподіл нашого тіла на три частини: голову, тулуб і ноги. Цікаво, що філософ-містик XVI ст. Якоб Беме, який, за визначенням Гегеля, був "першим німецьким філософом", описав у своєму творі "Mysterium magnum, або Велика таємниця" магічний зв'язок, що існує між людиною (мікрокосмом) і Світовим деревом (макрокосмом). Я. Беме вважав, що дерево знаходиться в середині людини, його коріння проекується на "сонячне сплетення", ствбур – на трахею та бронхи, а корона – на голову. Таким чином, міфологічна семантика, пов'язана з концепцією Світового дерева, безпосередньо або через вторинну номінацію ілюструє цю проекцію у мові медицини.

Сьогодні такі відомі у галузі когнітивного термінознавства дослідники, як: Кубрякова О. С., Новодранова В. Ф., Бекішева О. В., Карпенко О. Ю. та ін., визначають термін як особливу одиницю структурованого знання, де поєднуються фрагменти міфологічного та раціонально-наукового мислення, історичний досвід людства та особисті знання людини, побутові уяви та професійні здобутки сучасних учених різних галузей.

Анатомічна термінологія, завдяки особливій наочності об'єктів номінації, є унікальним мовним матеріалом, що дозволяє дослідити способи інтеграції вербального компонента з образними міфологічними асоціаціями. Матеріалом нашого дослідження ми обрали латинськокомовні анатомічні та гістологічні терміни, до складу яких повністю або частково – у вигляді терміноелементів, увійшли лексеми на позначення дерева: лат. *arbor*, грец. *δένδρον*. Словотвірний аналіз відібраних анатомо-гістологічних термінів виявив висхідні та похідні лексичні одиниці. Так, в анатомічній термінології крім загального терміна *arbor* "дерево" існує похідний від нього прикметник *arborescens, entis* "розгалужений". Навпаки, грецький синонім *δένδρον*

окремо не вживається. В анатомічних описах можливий тільки адаптований латиною ад'єктивний термін *dendriticus, a, um* "деревний, деревоподібний". Від цього прикметника утворені гістологічні терміни: *dendritum, i* – цитоплазматичний виросток та *dendritis, is* – розгалужений відросток нейрона, зовні схожий на дерево. Обидва терміни утворилися на основі зовнішньої подібності форми клітини до певної частини дерева (гілка або крона) завдяки вторинній номінації.

Метафоричний термін *arbor* у сполученні з прикметниковими дескрипторами вказує на приналежність до органів дихання та застосовується в анатомії для опису системи бронхів, яка зовні нагадує стовбур з гілками, пор.: *arbor bronchialis* "бронхіальне дерево" та *arbor alveolaris* "альвеолярне дерево".

Найбільший інтерес для нас представляє безпосереднє вживання в анатомії міфологічного терміна *arbor vitae* "дерево життя". Місцем знаходження в організмі людини цього важливого центру є головний мозок, а саме, його внутрішня частина – мозочок, лат. *cerebellum*. Як відомо, мозочок є координаційним центром правої і лівої півкулі мозку та корегує усі рухи людини. Це анатомічне утворення представляє серцевину мозочку у вигляді смужок білої речовини, що за малюнком нагадують гілки дерева. Таким чином, асоціативне перенесення могло відбутися як за зовнішніми ознаками, так і за спільністю функції. У такому випадку просторово-орієнтаційна функція Дерева життя як фітоморфної домінанти відповідає функції координаційного центру рухів людини. Анатомічний термін *arbor vitae cerebelli* "дерево життя мозочку" має тринімінальну структуру – опорний іменник та два неузгоджені означення в родовому відмінку.

Вважається, що термін був введений у науковий обіг наприкінці XVII ст. датським анатомом Я. Вінслоу, який на той момент працював у Парижі, що сприяло достатньо швидкому поширенню назви та внесенню її в офіційний список *Nomina anatomica*. Обізнаність у галузі міфології автора терміна підтверджує також той факт, що Я. Вінслоу запропонував ще один анатомічний термін міфологічного походження *iris, iridis* "райдужна частина рогівки ока". Як відомо, грецька богиня Ірида була вісницею богів, що "відповідала" за райдугу та звільняла душі людей від тіла після смерті [Coleman 2007, 526].

В анатомії термін *arbor vitae* має також іншу локацію, що зумовлене відмінностями статі. Крім спільного для чоловіків і жінок "дерева життя", розташованого у центрі мозку, жіночий організм має ще одне анатомічне утворення з назвою "дерево життя" – *arbor vitae uteri* "дерево життя матки". В основу фітоморфної метафоричної номінації можливо була покладена подібність малюнку внутрішнього епітелію до розгалужених гілок дерева або функціональна подібність, оскільки саме цей орган є місцем зародження нового життя. Таким чином, жіночий організм, на відміну від чоловічого, має два важливі життєві центри, на які вказують мовні проекції *arbor vitae*. Підсумовуючи, можемо зробити деякі висновки:

1. Організм людини як мікрокосм повторює будову макрокосму, що робить можливим існування мовної проекції Світового дерева в анатомічній термінології.
2. Найпростіша вертикальна проекція передбачає розподіл людського тіла на три частини: голова, тулуб, ноги, які асоціюються з кроною, стовбуром і корінням дерева.

3. Мовні проєкції *arbor vitae* в анатомії вказують на існування в організмі людини двох життєвих центрів – спільного для чоловіків і жінок *arbor vitae cerebelli* та суто жіночого *arbor vitae uteri*. Перша проєкція сфокусована на внутрішній частині головного мозку, яка відповідає за просторово-орієнтаційну функцію людини. В основу метафоричної номінації покладена як зовнішня, так і функціональна подібність. Друга проєкція *arbor vitae uteri* вказує на орган, призначений для народження нового життя. В основу метафоричної номінації також може бути покладена як зовнішня, так і функціональна подібність.

Михайлова Е.Г., канд. филол. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Мифологическая семантика "arbor vitae" в латинской анатомической терминологии

Статья посвящена исследованию способов языковой репрезентации универсального мифологического символа *arbor vitae* в латинской анатомической терминологии, поискам ассоциативных связей, лежащих в основе метафорической номинации. Анализируются тотемическая основа и разные варианты языковых проеций образа Мирового дерева в медицинской терминологии.

Ключевые слова: тотемизм, метафорическая номинация, медицинская терминология, латинские анатомические термины.

Mykhailova O.G., Ph.D., Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Mythological Semantics of "Arbor Vitae" in Latin Anatomical Terminology

The article is devoted to the study of means of language representation of the mythological symbol "arbor vitae" in the Latin anatomical terminology, to the search of associated links, put into the basis of metaphorical nomination. Possible language projections of the concept of "the world tree" in medical terminology are analyzed.

Key words: totemic beliefs, metaphorical nomination, medical terminology, Latin anatomic terms.

Література:

1. Лосев, А. Ф. Мифология греков и римлян / Алексей Федорович Лосев. – М. : Мысль, 1996. – 975 с.
2. Пропп, В. Я. Исторические корни волшебной сказки / Владимир Яковлевич Пропп. – М. : Лабириント, 2000 – 335 с.
3. Скржинская, М. В. Древнегреческие праздники в Элладі и Северном Причерноморье / Марина Владимировна Скржинская. – К. : Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2009. – 365 с.
4. Топоров, В. Н. Древо жизни / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Т. 1. – [2-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – С. 396–398.
5. Топоров, В. Н. Мировое древо: Универсальные знаковые комплексы / Владимир Николаевич Топоров. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 448 с.
6. Фрэзер, Д. Золотая ветвь / Джеймс Джордж Фрэзер. – М. : Наука, 1983. – 703 с.
7. Coleman, J. A. The dictionary of mythology / James A. Coleman. – L. : Arcturus, 2007. – 1135 p.

Стаття надійшла до редакції 12.05.14